

En nydatering af domkirken i Børglum – og hvad deraf følger

Af Hans Krongaard Kristensen

Indledning

Domkirken i Børglum har haft en lidt anden skæbne end de øvrige danske domkirker fra middelalderen og betragtes vel på grund af sin mistede status af de fleste mere som kloster- end som domkirke. Gennem snart mange år har kirken ikke tiltrukket sig forskningens interesse, og meget af det, der kan læses om den, er reproduktion af gammel viden. Det samme gælder lidt for bispesædets historie. Til trods for, at det forlængst er påvist, at et bispesæde i Børglum er omtalt længe før der findes nogen antydning af tilknytning til Vestervig, kan man stadig læse, at bispesædet i 1060 blev placeret i Vestervig og mellem 1134 og 1139 flyttet til Børglum.¹ Der er i dag ingen grund til at forestille sig andet, end at bispesædet fra starten (stiftsdelingen o. 1060) blev lagt i Børglum.²

I det følgende vil kirkens forskellige byggefaser blive taget op til en ny vurdering, og der vil blive fremsat en omdatering, ligesom kirkens arkitektur vil blive set i tilknytning til omgivelserne.

Kirken i dag

Den nuværende kirke består af et langstrakt kor omfattende to kvadratiske hælvetag og et skib opført som en kort basilika på to kvadratiske fag i midterskibet. Det er en stærkt reduceret bygning i forhold til den middelalderlige. Væsentligst mangler apsis, korsarme og tværskibskapperne, som forsvandt i 1590'erne, og

specielt i det ydre er der foretaget mange forandringer. Kirken var sammenbygget med et klosteranlæg mod syd, hvoraf betydelige rester i ombygget stand indgår i den nuværende herregård.

Ved reformationen blev bispesædet hurtigt flyttet væk fra Børglum. Den nye superintendent manglede en ordentlig bolig, og efter et par flytninger endte han i 1554 i Aalborg. Klostret blev ligeledes ret hurtigt opløst. Kort efter reformationen forsvandt en del af korb herrerne for at blive sognepræster rundt om i Vendsyssel, selv om enkelte kanniker endnu i 1559 skulle have underhold på klostret. Fra 1540 blev godset omkring Børglum Kloster omdannet til et len på afgift, vedligeholdelse af bygninger og tjeneste samt underhold til præsterne.³ Og lensmændene har nok været mere interesseret i et overskud end i vedligeholdelse af bygningerne, for i løbet af et par generationer begyndte forfaldet at vise sig. I 1590 fik lensmanden Godslev Budde tilladelse til at reducere kirkebygningen betydeligt, fordi: da »Børglum Klosters Kirke skal være meget bygfældig og desuden saa rummelig og vid med Korskirker og andet, at den ikke behøver af være saa stor, skal han [Godslev Budde] lade de to Korskirker nedbryde og lade den øvrige Kirke ordentlig istandsætte...«.⁴ Projektet har dels omfattet nedrivning af korsarmene, tværskibskapperne og apsidens og dels tilmuring og reparation af de forskellige åbninger og udbedring af bygfældige partier som enkelte hvælve.

Næste større ombygning fandt sted i 1700-tallet. Arbejdet startede under Frederik Kiær (adlet Kjærskjold), der var ejer 1716-38. Han indsatte bl.a. nyt inventar som den store altertavle og den enorme herskabsstol. I forbindelse hermed må i det mindste nogle af vinduerne være blevet blændet.

Kiærskjolds svigersøn Laurids de Thurah var kun ejer i få år 1750-56, men satte sit afgørende præg på hele anlægget. Thurah arbejdede på både kirke og klosterbygninger, men det kan være lidt svært helt at afgøre, hvilke af 1700-tallets ombygninger på kirken, der skyldes ham, og hvilke der blev udført af Kiærskjold. Men formentlig må en stor del af de ydre ombygninger, der tilpasser kirkens silhuet til klosterbygningerne i deres barokke form, og hvorunder helheden samles med en ensartet gesims, tilskrives de Thurah.

Kirkens murkrone blev sænket ca. 1,5 m, østgavlen afvalmedes, taghældningen over midtskib og kor blev gjort meget lav, og de tilbageblevne vinduer i koret blev kurvehankbuede. I 1765 lod ejeren oberst Jens

de Poulson opsætte et nyt »Sparreværk (tagværk) og et med Kramper befæstet Steentag i stedet for de uduelige Blek-Plader, som en kort tid laa paa Kirken.«⁵

Mærkeligt nok blev hovedskibets vestgavl først afvalmet ved en restaurering i 1860'erne, men ellers er hovedformen bibeholdt, og de senere restaureringsarbejder har således væsentligst bestået i vedligeholdelsen af det givne udseende fra 1700-tallet (fig. 1).

Efter svenskekrigenes økonomiske katastrofe mageskiftede kronen i 1669 Børglum Kloster til Peder Reedtz, hvorved stedet blev en privat herregård. Kirken indgår nu sammen med et par ombyggede klosterbygninger i gårdens hovedbygning, og vi har den helt usædvanlige situation, at en af Danmarks ganske få middelalderlige domkirker i dag er privatejet. Dette usædvanlige ejerskab har også stor indflydelse på de antikvariske forhold. Mens de selvejende kirker forvaltet af et menighedsråd i forbindelse med restaureringer og bygningsændringer er underlagt en lang række myndigheder og rådgivende instanser,

Fig. 1. Børglum Kloster set fra nord. I dag består kirken af et langstrakt kor, der er et resultat af reduktionen i 1590'erne, og et tredelt skib. I bygningskomplekset indgår også tre ombyggede fløje fra det middelalderlige kloster. Foto: HKK 2006.

hvilket indebærer, at Nationalmuseet har indsigt i, hvad der sker, er domkirken i Børglum som en fredet bygning beskyttet af Bygningsfredningsloven og som sådan henhører byggesager derfor under Kulturarvstyrelsens kontor for Bygninger.

Hidtidige dateringer

Den væsentligste indsats omkring domkirkens udforskning og datering er gjort af Vilh. Lorenzen. I 1919 fortsatte han de udgravninger, Nationalmuseet havde startet i 1862, og som dengang førte til opdagelsen af tværskibet og korsarmskapellerne. Man kan dårligt afgøre i dag, hvor meget Lorenzen fik gravet; men han lod Charles Christensen foretage en serie omhyggelige opmålinger af kirken, som fortsat er af stor værdi. De omfattende studier blev publiceret i 1925 af Vilh. Lorenzen i *De danske Præmonstratenserklostres Bygningshistorie*. Lorenzen mente at kunne udskille tre forskellige byggefaser. Den første omfattede østafsnittet med apsis, kor, tværskib og tværskibskapeller kan efter hans opfattelse tidligst være opført efter 1217. Dateringen tager ikke udgangspunkt i bygningen, der tværtimod karakteriseres som »konservativ« og bærer en »lidt gammeldags romanske Præg«. ⁶ I stedet bygger dateringen på en formentlig misforståelse af en middelalderlig kilde om flytningen af præmonstratenserklostret. ⁷ Den næste byggefase vedrører skibet, som Lorenzen tidsfæster til den senere del af 1200-tallet. ⁸ På et tidspunkt i senmiddelalderen forestiller han sig kirken ramt af en katastrofe som en brand eller lignende, der fik til følge, at skibets højkirke og vestgavlen nybyggedes o. 1500. ⁹

Som forbillede for østpartiet peges på flere tyske kirker af Hirsauergruppen som: Gegenbach, Schmerzbach og Bosau samt fra Normandiet. S. Etienne i Caen. ¹⁰

Aage Roussell arbejdede med restaurering af Børglum Klosters beboelsesfløje i 1930'erne og skrev om anlægget i 1937. ¹¹ Med hensyn til dateringen er han fuldstændig enig med Lorenzen og bruger samme argumentation. Roussell nævner, at blandt de udenlandske monumenter findes de nærmeste frænder i Schwaben-Sachsen, men mener dog at forbillederne snarere skal findes i Danmark i bl.a. Viborg og Vestervig. ¹²

Lorenzen skrev igen om domkirken i 1948 og fastholdt sine dateringer, selvom han egentlig gerne kunne forestille sig østafsnittet som værende ældre – altså påbegyndt før 1200. ¹³ Derimod nedtonedes de udenlandske forbilleder lidt til fordel for de indenlandske: Viborg og Vestervig. Aage Roussell fastholdt ligeledes sine dateringer i J.P. Trap: Danmark, 5. udg. i 1960. ¹⁴ Alle andre har siden holdt sig til autoriteternes udmeldinger.

Som nævnt tager Lorenzens datering af kirkens østparti udgangspunkt i en skriftlig kilde om klostrets flytning fra 1216. ¹⁵ Der er tale om et brev fra generalabbed Gervasius i ordenens hovedkloster Prémontré som et svar på en forespørgsel fra konventet i Børglum. Herfra havde man sendt broder Eskil til Rom for at få en pavelig dispensation, men ikke hørt fra ham længe og var bekymret, hvorfor man havde spurgt, om der fandtes efterretninger i hovedklostret. Det var der. Gervasius havde faktisk selv truffet Eskil tre gange: i Rom, i Heylissum ved Rhinen og i Prémontré. Det havde været en skrækkelig tur for Eskil med udplyndring og nød, og brevet giver for så vidt en spændende indsigt i rejsevilkårenes forskellighed for en beskeden munk fra Børglum og for generalabbeden. Det centrale for Børglumkonventets historie er dog oplysningen om resultatet af hans Romarejse: »Men han viste os et brev, han havde opnået ved kurien, om at flytte jeres hus til et velegnet

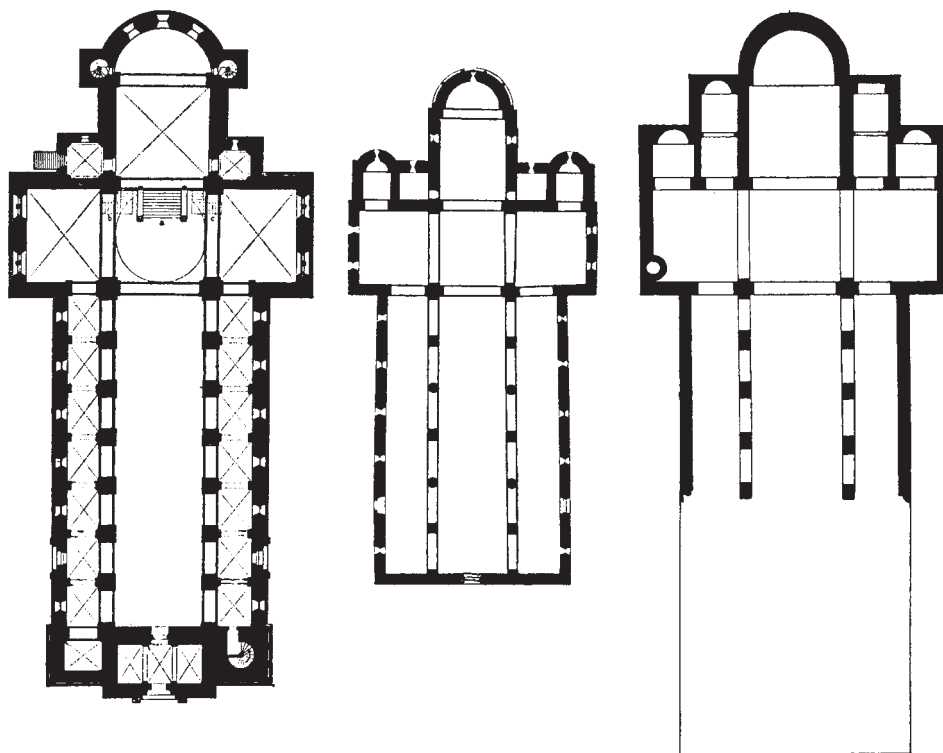

Fig. 2. Sammenstillede planer af domkirken i Viborg, klosterkirken i Vestervig og domkirken i Børglum. Viborg og Vestervig er de nærmeste storkirker, der var under opførelse, da østpartiet i Børglum påbegyndtes. Trods forskelle er der dog mange ligheder. I hovedmålene er der nøje overensstemmelse mellem domkirkerne i Viborg og Børglum. Grundplanerne viser en fremadskridende udvikling fra Viborg over Vestervig til Børglum med større vægtlægning på tværskibskapeller. Tegning: Aage Roussell 1937.

sted, hvilket brev var temmelig godt bortset fra, at jeres kirke ikke omtales som katedralkirke i det.« Desværre kender vi ikke dette pavebrev, og vi ved heller ikke, om Eskil nåede tilbage til Børglum. Og for den sags skyld ej heller om Gervasius' brev nåede til Børglum.

Af Gervasius' referat ses, at konventet ville flytte klosterbygningerne. Der er derimod ingen snak om at flytte domkirken, og i så fald var det vel i lige så høj grad bispem, der skulle stå bag projektet. Domkirken er åbenbart ikke nævnt, og det finder Gervasius er en mangel. Havde domkirken været konventets klosterkirke siden 1140'erne, var der vel ingen grund

til at anke over, at en sådan selvfølgelighed ikke blev omtalt. Teksten giver indtryk af, at konventet flyttede hen til domkirken, som så skulle bruges som klosterkirke, hvilket ikke tidligere havde været tilfældet. Tolket på denne måde, giver brevet til gengæld ingen holdepunkter for en datering af kirken.

Det romanske parti

I jagten på en datering, må man altså forsøge sig på anden måde end via de skriftlige kilder. Dette er til en vis grad også muligt, man skal blot gå en længere omvej (fig. 2).

Kirken er væsentligst en teglstenskirke men de nederste skifter og soklen består af omhyggeligt tilhugne granitkvadre. Soklen under kirkens østparti (apsis, kapper og tværskib) består af to led i to granitskifter i alt 62 cm høj. Nederste skifte er afsluttet med en markant hulkehl med en lille fals ved overgangen til den lodrette flade. Øverst er der en S-formet profil nærmest udviklet af en stående karnis – i det følgende omtalt som en høj karnis (fig. 3). Soklen i Børglum findes i dag på plads ved korets østhjørner ved overgangen til den nedrevne apsis. Herudover findes der bevaret ganske mange sokkelsten fra begge led både lige og rundede. En del er udlagt til markering af apsis og nordre korsarm, andre indmuret i kirkens vestgavl.

En nøjere betragtning af sokkelstenene fra det øverste skifte viser, at der findes en del kvadre, hvor det profilerede led ikke er ført hele vejen igennem, men er erstattet af en rektantet klods (fremover kaldet plint). Sokkelsten af denne type findes blandt de

Fig. 3. Kvader fra apsidens øverste sokkelskifte med plint fra en 41 cm bred lisén. Nu udlagt i markeringen af den forsvundne apside. Foto: HKK 2006.

udlagte kvadre ved apsis og nordre korsarm samt på de in situ placerede sten, der danner det indvendige hjørne mellem apsis og nordre korkapel. Ligeledes findes typen på en indmuret kvader østligst på nordre sideskib op mod den nedrevne korsarm. Måske sidder denne kvader på oprindelig plads og stammer i virkeligheden fra en markering af det planlagte skib svarende til en fortanding til midtskibet, som ses over sideskibshvælvene.

Sokkelstenen fra apsis har været kendt siden Lorenzens publikation i 1925. Her skriver han, at udformningen viser, at apsiden har været smykket med halvsøjler eller liséner.¹⁶ Da Roussell skrev om kirken i 1937, talte han udelukkende om halvsøjler.¹⁷ Dette har Lorenzen åbenbart taget ad notam, for da han skriver om kirken igen i 1948, er det kun muligheden for halvsøjler, der fremsættes.¹⁸ Siden da har alle været enige om, at apsiden havde haft halvsøjler.

Dette var også denne forfatters udgangspunkt ved arbejdet med domkirken. At opfattelsen var forkert, blev klart ved en opmåling af sokkelstens plint forud for en planlagt fotoopstilling med én af de mange bevarede halvsøjlebaser.

Den rektantede del på den udlagte kvader fra apsisoklen er 41 cm bred og springer 9 cm frem (fig. 3). Med disse proportioner er det ikke muligt at indpasse en base til en halvsøjle. Apsiden har altså haft liséner – en erkendelse, som i første omgang var noget skuffende.

Præcis samme mål som på apsidens sokkelsten findes på en retlinet kvader udlagt til markering af nordre korsarm (fig. 4). Her er plinten dog anbragt i den ene ende, men det tilsvarende mål taler dog for, at det må være samme fænomen. Den indmurede kvader i nordre sideskib har et rektantet fremspring på 9 cm, men en længde på 58 cm. Kvadre med kortere

Fig. 4. Sokkelsten med hjørnelisén, 41 cm på hvert led. Muligvis er det i virkeligheden en sten, Chr. Zeuthen fandt på plads i 1862 på nordre korkapels nordøsthjørne. Nu udlagt ved markeringen af den forsvundne korsarm i nord. Foto: HKK 2007.

plint findes forskellige steder. I hjørnet mellem apsis og nordre korkapel er længden ca. 40 cm. Det må antages, at disse retkantede led har udgjort det nederste af en række liséner. Formentlig repræsenterer kvadrene med plintlængder på 41 cm, der modsvarende 1 1/2 teglstens bredde på en lisén midt på muren. I hvert fald er det helt sikkert, at apsisoklen viser en lisén midt på murfladen, og højst sandsynligt må sokkelstenen fra markeringen af nordre korsarm ligeledes stamme fra en hel lisen (formentlig fra en hjørnelisén). Vedrørende de kortere retkantede led, der altid findes i sokkelkvaderens ene ende, kan man måske forestille sig, at en hel lisén har været sammensat af sokkelsten.

Vi må således gå ud fra, at østpartiet på Børglum Domkirke har været lisénprydet – nok lidt på samme måde, som det kendes fra en gruppe teglstenskirker i Vendsyssel. Dette er til gengæld en helt ny erkendelse,

som langt opvejer skuffelsen over manglende halvsøjler på apsis. Nu kan domkirken knyttes sammen med den afgrænsede gruppe af mindre teglstenskirker i Vendsyssel.

Over sokkelniveau er der næsten ikke bevaret facademurværk på kirkens østafsnit. Det eneste sted, hvor der findes et parti murværk, der var planlagt til at være synlig udefra, er høj Kirkemuren på korets nordside. Her er rester af et tilmuret vindue, hvor toppen af stikket er skåret af gesimsen fra 1700-tallet. Det er således klart, at murkronen er sænket, men mere usikkert, hvor meget der er fjernet. Men med et helt stik over vinduet, gesims og en mulig gesimsfrise kan det nemt blive o. 1,5 m. På grund af ombygninger og reparationer er det næppe underligt, at murværket ikke umiddelbart præges af liséner.

Forbilledet for liséndeformationen skal utvivlsomt primært findes i Ribe Domkirke og Viborg Domkirkes vestfront og i sidste ende i liséndeformationernes centrum – det nederrhinske område. I Ribe Domkirke er hovedparten af blændingsdekorationerne udført med en vis afstand mellem lisénerne og de afsluttes foroven af en enkelt stor rundbue eller en række mindre buer. Løsningen med et vist antal rundbuer mellem lisénerne genfindes på landsbykirkerne af tuf omkring Ribe og i landsbykirkene af tegl i Vendsyssel. Det forekommer derfor rimeligt at antage, at Børglum på tilsvarende vis har haft liséner forbundet med et antal rundbuer.

Ligesom blændingsarkitekturen på Ribe domkirke er langt mere kompleks end dekorationen på de omgivne landsbykirker, må det samme have gjort sig gældende for domkirken i Børglum (fig. 5).

Østpartiet er opført efter samme hovedmål som domkirken i Viborg og på forskellig måde er der også mange fællestræk i udformningen. Aldersforskellen

mellem de to østpartier spiller naturligvis ind, således at krypten er opgivet i Børglum som værende et gammeldags fænomen, mens der er tilføjet de moderne tværskibskapeller. Østpartiet i Børglum er næsten jævngammel med skibet i Viborg, og det er sikkert herfra, man har hentet motivet med triforieåbninger mod sideskibenes tagrum, der i Børglum blev placeret i koret.

Selv om domkirken i Børglum hovedsageligt har været en teglstenskirke, har den meget lidt at gøre med Den Sjællandske Stil fra Sorø, Ringsted og Ros-

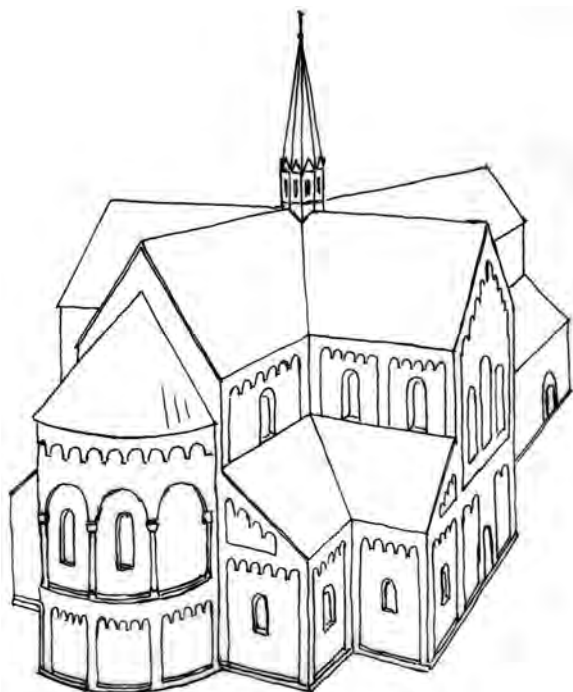

Fig. 5. Skitse­mæssig fremstilling af Børglum Domkirke, som den kan have set ud på reformationstiden. Udseendet kan naturligvis aldrig rekonstru­eres, så tegningen skal blot antyde en mulig form. Tegning: HKK 2007.

kilde, der også i begyndelsen af 1200-tallet vandt indpas i Jylland i Århus Domkirke og cistercienser­klostrene i Vitskøl, Øm og Løgum. Formerne skal snarere findes i domkirkerne Ribe og Viborg og måske i det nederrhinske område omkring Köln. Indfly­delsen gælder sådan noget som lisen/blændingsar­kitektur, kantede/falsede piller og triforieåbninger. Materialet tegl kan synes fremmedartet i forhold til Viborg Domkirke, men i forhold til Ribe og Rhinlan­det med tufbygninger, er der stort set ingen forskel i de arkitektoniske muligheder. I hvert fald i Ribeom­rådet finder man mange eksempler på, at både tuf og tegl indgår i de samme bygninger, og ved domkir­kerne i både Ribe og Viborg blev der anvendt tegl i de yngste dele.¹⁹

Den Sjællandske Stil præges bl.a. af de sammensat­te piller med halvsøjler, rundstave og false i et kompli­ceret samspil og er givetvis præget af fransk arkitektur. Først i forbindelse med de vestligste kors­skæringspil­ler (og i dag kun bevaret i den nordvestligste) optræ­der der en halvsøjle ved en pille i Børglum. Her har vi til gengæld også østpartiets yngste dele.

Datering af østpartiet

Hvis kirkens datering frigøres fra diskussionen om generalabbed Gervasius brev fra 1216 om den pave­lige stadfæstelse af klostrets flytning, der ikke omta­ler nogen flytning af domkirken, behøver man ikke fastholde en sen datering, der efterfølgende skal forklares: »Det trods alt konservative i Formsproget kan meget vel i nogen Maade tilskrives den Omstæn­dighed, at dette Byggearbejde fandt Sted 'in ultimo Thule'.«²⁰ Her skal man nok snarere se kirken i for­længelse af de store jyske domkirkebyggerier i Sles­vig, Ribe og Viborg og modtagende impulser herfra, mens disse var nye.

Fig. 6. Teglstenskirken i Bindslev. Kirken afviger lidt fra hovedparten af den vendsysselske teglstensgruppe ved, at der kun er liséner på hjørnerne forbundet med mange bueslag under gesimsen. Koret i Bindslev kan dendrodateres til 1190. Foto: HKK 2007.

I stedet kan man tage udgangspunkt i, at domkirken i Børglum må have haft afgørende betydning for introduktionen af det senromanske teglstensbyggeri med den karakteristiske blændingsarkitektur i Vendsyssel. Et omfattende projekt med dendrokronologiske dateringer af en lang række kirker i Vendsyssel har kunnet datere mange senmiddelalderlige tagværker. Blandt teglstenskirkerne er det dog kun ved koret i Bindslev Kirke (fig. 6), at dateringen falder inden for den romanske periode.²¹ Fældningstidspunktet er her beregnet til tidsrummet 1180-1200, og der foreslås et opførelsestidspunkt for tagværket til ca. 1190. Det er muligt, hele tidsrummet burde udnyttes, så dateringen blev ca. 1200. Konsekvensen må dog være, at inden 1190/1200 må dels byggeriet i Børglum have været så langt fremskredet, at man har skiftet fra granitkvadre til tegl og at der har været en

synlig arkitektur, det har været værd at efterligne, og ligeledes har man i Bindslev nået at få bygget koret inden opsætningen af tagværket. Så byggeriet i Børglum er startet noget tidligere end dateringstidspunktet fra Bindslev.

Baseret på denne datering, ser domkirken i Børglum ud til at have været under opførelse på et tidspunkt, hvor man i Slesvig, Ribe og Viborg har arbejdet med færdiggørelsen af de respektive kirkers vestpartier i 1100-tallets sidste fjerdedel. Kun i sammenligning med domkirken i Roskilde kan Børglum opfattes som konservativ, ellers er den helt med. Introduktionen af triforieåbninger i koret må have fundet sted nogenlunde samtidig med at man i Ribe og Viborg byggede triforieåbninger i langhusene eller i det mindste kun lidt senere. Et præcist årstal kan næppe gives, men med en datering af korets tagværk i Bindslev til 1190 kan man vel vanskeligt forestille sig byggeriet i Børglum påbegyndt meget senere end o. 1170.²² Hvornår østpartiet stod færdigt, er helt uvist; men byggeriet har sikkert taget flere årtier.

Domkirken og de mindre teglstenskirker i Vendsyssel

I romansk tid opførtes som nævnt et antal teglstenskirker i Vendsyssel med visse fællestræk. Gruppen er ikke speciel stor og findes især i området omkring og mellem Hjørring og Frederikshavn.²³ Traditionelt henregnes til gruppen Sankt Hans og Sankt Catharina i Hjørring, Mygdal, Mårup, Bindslev, Tolne, Eling, Flade, Understed, Ørum og Dronninglund. Hertil må endvidere regnes Åsted, Sæby og Albæk.²⁴ Fællestrækket består af en kombination af liséner og buefriser, der omkranser blændingsfelter på kirkens yderside. Teglstensgruppen er af tidligere forskning knyttet sammen med tufstenskirkerne omkring Ribe

og opfattet som senromansk.²⁵ Her har man fokuseret på ligheden med Ribeegnens kirker med de gentagne liséner forbundne af bueslag og med skibets døre placeret i ekstra brede liséner. I virkeligheden er det måske kun Hjørring Sankt Hans og Mårup, der tydeligt har denne »klassiske« form. Enkelte andre kan måske have lignet, skønt de nu afviger; men ganske mange har helt klart fra start haft en anden udformning.²⁶ Ved en nøjere betragtning er variationen blandt teglkirkerne i Vendsyssel langt større end på tufstenskirkene ved Ribe og kan i virkeligheden bedst forstås med et andet forbillede nemlig domkirken i Børglum, der muligvis kan have haft et stort repertoire af blændingsfelter. Man må dog også være åben over for, at der kan være sket en videreudvikling af formsproget blandt de små kirker. Eksempelvis er det kun få, der som Flade og Åsted har lisener med en bredde omkring 40 cm ligesom i Børglum. Oftere når de op på 50-65 cm.

Sammen med en omdatering af domkirken og dateringen af mindst én og formentlig flere af landsbykirkerne af tegl til tiden før 1200 kastes et interessant lys over udbredelsen af det tidlige teglstensbyggeri. I Vendsyssel findes altså en gruppe, som ikke har noget at gøre med det sjællandske byggeri, og hvor de ældste er så tidlige, at de må være samtidige med meget kvaderstensbyggeri. En dendrodatering til 1234 af kortaget på kvaderstenskirken i Øster Brønderslev viser da også klart, at overgangen fra granit til tegl må have været en langstrakt proces.²⁷

Den gotiske del

Som tidligere nævnt hævdede Vilh. Lorenzen, at der har været to byggefaser i skibet. Den første fase, omfattende sideskibenes ydervægge, arkadevæggene til toppen af bueslagene og to ottedelte hvælv i søndre

sideskibs østligste og vestligste fag, daterede han på baggrund af formen på de to ottedelte hvælv i søndre sideskib til slutningen af 1200-tallet.²⁸ Om hvælvene hedder det: »De to Sideskibshvælvinger tilhører efter deres Type og Ribbeprofil 13. Aarhundredes senere Del.« For de øvrige bygningsdeles vedkommende nævnes kun den gennemførte anvendelse af spidse buer, der viser hen til gotisk tid.

Set nedefra kan de omtalte hvælv også flygtigt ligne et hvælv fra den pågældende periode, som ville være et kubeformet, ringmuret helstenshvælv (fig. 7). Nu skal hvælv ses ovenfra; men man kan godt tvivle på, om Lorenzen har gjort dette. Fra loftet er det helt klart, at der er tale om halvtstenshvælv med puklede kapper og med skiftegang vinkelret på ribberne, så der dannes aksmønster ved kappernes isselinje. Altså tydeligvis senmiddelalderlige hvælv.

Fig. 7. Otteribbet hvælv i søndre sideskibs østfag i Børglum Domkirke. Ribberne er profilerede, og set nedfra kunne man godt opfatte det som et kuplet hvælv. I venstre side anes den rethantede arkadepille med affasede hjørner og til højre ses sideskibsvinduet, der egentlig er opbygget over false, men hvor stikket har afrundet hjørne. Foto: HKK 2007.

Hvælvene kan således ikke støtte en tidlig datering, hvorfor man må se på resten af bygningen. Skibets første fase har dog ikke specielt mange detaljer egnet til en stillistisk datering; men hvis man samler dem, der er, peges der dog i samme retning. Sideskibene er opført uden ydre stræbepiller. I det glatte murværk, hvor vinduerne står som markante afbrydelser, indgår i øvrigt en usædvanlig stor mængde genanvendte granitkvadre (fig. 8). Arkadepillerne og -buerne er retkantede. Ud over de enkelt profilerede hvælvrubber i de omtalte hvælv, der sandsynligvis hører til den sidste fase, er der af profiler kun benyttet afrundede og affasede hjørner. Portalerne er anbragt i store rund- og spidsbuede spejl. Skibets første fase kan ikke være ældre end 1400-tallets første halvdel. Formsproget kan ikke harmonere med 1300-tallets former for slet ikke at tale om slutningen af 1200-tallet.

Fig. 8. Nordre sideskib set fra nordvest. Det ydre er helt glat og vinduer og døre står som markante åbninger i den glatte flade. Under kalken kan man ane de mange genbrugte granitkvadre. Foto: HKK 2006.

Skibets anden fase omfatter højkirkemurene, vestgavlen, de to store hvælv i midterskibet, alle fire hvælv i nordre sideskib og formentlig også alle hvælv i søndre sideskib. Det kan virke lidt overraskende, at vestgavlen først er taget op i denne fase; men så vidt man kan se, mangler der indvendigt i kirken forbandt mellem gavlen og sideskibsmurene, ligesom vægpillerne for arkaderne kunne opfattes som fritstående piller, der er indkapslet i vestgavlen. Til gengæld er der forbandt mellem gavlen og højkirkemurene.

Indvendig er både vestgavlen og højkirkevæggene oplivet af forskellige markante blændinger og nicher (fig. 9). Blændingerne er samlet i etagedelte systemer, der på højkirken er underordnet hvælvenes fagdellinger, og grundet vinduesfordelingen er de lidt forskellige i nord og syd. På højkirkevæggene findes to rækker blændingsfelter, hvoraf de nederste er faldede.

Fig. 9. Fladbuede blændingsfelter og nicher på højkirkevæggen i nord. Der er ingen klostervinduer i nordsiden, og der har aldrig været planlagt vinduer her. Foto: HKK 2007.

Her findes fem blændinger i hvert fag, det midterste lidt bredere end de øvrige. Øverste række omfatter to ret dybe nicher flankerende det spidsbuede blændingsfelt omkring vinduet. Mod nord er midterfeltet i de to etager samlet til én høj falsset niche. Med undtagelse af vinduesnicherne er alle øvrige fladbuede.

Højkirken blev opført med to vinduer mod syd, mens der aldrig har været vinduer i nord. Vestgavlen har haft et stort højtsiddende vindue i midtskibet, og vinduer i sideskibene. De to højkirkevinduer er spidsbuede, faldede indvendig og dobbeltfaldede på ydersiden. Indvendig har vinduerne en meget stejl sålbænk, og falsen er ført ned, så der dannes et blændingsfelt neden under vinduet. Det østligste vindue har affasede hjørner; i det vestligste er de to led afrundede. I modsætning til sideskibsvinduerne i syd er ikke kun stikket afrundet, men vangerne er også rundet næsten til foden (fig. 10). Vinduet i midtskibets vestgavl, der er tilmuret udvendig, er let spidsbuet og indvendig mangefalsset med affasede hjørner (fire affasede false) og stejl sålbænk.

Højkirken har to kvadratiske stjernehvælv (fig. 11-12). De adskilles af en højtliggende (15 m), ca. 80 cm bred, rektantet gjordbue.

Utvivlsomt er alle sideskibshvælv først slået i forbindelse med færdiggørelsen. Ud over de to tidligere nævnte hvælv i søndre sideskib, blev der i sideskibene yderligere opført seks hvælv med tre forskellige ribbemønstre. Alle har dog rektantede halvstensribber og stærkt puklede halvstenskapper og er nok konstrueret stort set ens i det omfang, ribberne har tilladt det. De to midterste hvælv i søndre sideskib og de to østligste i nord er ganske almindelige krydsribbehvælv med puklede kapper og i den senmiddelalderlige form, hvor ribbekrydset ligger betydeligt lavere end i hvælvkappernes toppunkt. Tredje fag fra øst i

Fig. 10. Højkirkevindue i syd. De to højkirkevinduer er overordnet set ens med det spidsbuede vindue placeret i et blændingsfelt med lavtsiddende bund. Der er dog visse forskelle, så som hvorvidt falsene er afrundede eller affasede. Foto: HKK 2007.

nordre sideskib har et otteribbet hvælv, mens det vestligste fag har et enkelt stjernehvælv med to ribber for hver stjerneod (altså lidt afvigende i forhold til midtskibet stjernehvælv).

Det er i øvrigt ganske markant, at sideskibene er overhvælvet med så mange forskellige hvælvformer. Utvivlsomt har man haft et bevidst ønske om en variation af formerne, måske med henblik på en markering af bestemte bygningsafsnit i nogle sam-

Fig. 11. Hovedskibets elegante stjernehvælve med retkantede ribber. Foto: HKK 2007.

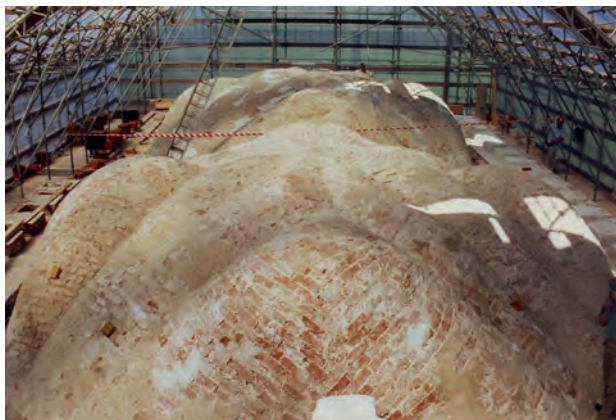

Fig. 12. Hovedskibets stjernehvælve set ovenfra under tagværkets restaurering i 1995. Som det ses på det nærmeste hvælve, er de puklede kapper halstens og med skiftegang vinkelret på ribberne, så der dannes aksmønster langs isselinjen. Foto: Søren Kibsgaard 1995.

menhænge, vi ikke længere kender. Set ud fra variationssynspunktet, er det således heller ikke påfaldende med de to hvælve med profilerede ribber i søndre sideskib.

Datering af skibet

I grunden er der ikke ret mange holdepunkter ved en datering af skibets anden fase. De retkantede former og spillet mellem glatte flader og skarpskårne åbninger/nicher hører naturligvis hjemme i senmiddelalderen. Mest interessant er nok de store stjernehvælve, der åbenbart efterlignedes i oplandet. Vendsyssel har ikke specielt mange hvælve i landsbykirkerne; men blandt dem, der findes, er usædvanligt mange opført som stjernehvælve. I det øvrige Jylland findes denne hvælveform slet ikke i samme omfang i de små kirker. Dette er næppe tilfældigt, og inspirationen må komme fra stiftets hovedkirke. I den forbindelse kan man pege på, at i Jetsmark Kirke har koret et stjernehvælve, der ligesom resten af kirken er udmalet med en sammenhængende serie kalkmalerier, som kan dateres til 1474 (fig. 13-14). Der burde være en god sandsynlighed for, at forbilledet for Jetsmarks hvælve er de store stjernehvælve i Børghlum, som så er noget ældre end 1474.

Det vil i virkeligheden betyde, at der næppe er nogen større tidsforskel mellem skibets første og anden fase. Der er stort set heller ingen ændringer i formsproget. Både det afrundede hjørne som ganske vist kun bruges få steder, og de affasede hjørner anvendes fortsat. Vinduerne i sideskibene og højkirken er med få variationer udført efter samme principper. Stenstørrelsen og fugebehandlingen i de to faser er derimod ret forskellig. I virkeligheden er der blot tale om en enkelt byggefase omkring midten af 1400-tallet med et byggestop. Ved genoptagelsen ef-

Fig. 13. Stjernehvælv i koret på Jetsmark Kirke. Hvælvet er opbygget på samme måde som i Børglum med retkantede ribber, der nede ved udspringet kun er kvartstens. Egentlig er det lidt overdimensioneret med et stjernehvælv over så beskeden en bygningsdel som koret i en landsbykirke, men takket være den kalkmalede dekoration på ribberne, virker det ikke tungt. I ribbekrydset våbenskjold for biskop Jep Friis. Foto: HKK 2007.

Fig. 14. Udsnit af af hvælvet i Jetsmark Kirkes kor med den kun delvis bevarede indskrift: ».... in tempore venerabilis dominus nicolai laurensii. Anno domini mccccclxxiiii in fest....« Dvs. afsluttet i den ærværdige hr. Niels Larsens tid i det herrens år 1474. Foto: HKK 2007.

ter byggestoppet har man formentlig benyttet et andet byggesjak. Måske er skibets længde eller planlagte længde blevet reduceret, mens højkirken stort set er gjort færdig efter de gamle planer.

Vilh. Lorenzen, der opfatter færdiggørelsen af skibet som en ombygning, karakteriserer denne således: »Ombygningen er udført uden Skaansomhed og haandværksmæsigt set saare slet; at det er sket i største Skyndsomhed, faar man et stærkt Indtryk af.«²⁹ Aage Roussell er helt på linje eller lidt hårdere i sin vurdering: »Det er et i dansk bygningshistorie enestaaende sjusket stykke haandværk. buernes og hvælvenes form viser, at det er udført ca. 1500, da Niels Styggesen var bisp.«³⁰ Formentlig har begge forfattere delt tidens syn på dansk sengotik som mindreværdig i forhold til romansk og højgotisk arkitektur.

Nu kan man naturligvis altid diskutere, hvilken stil, der repræsenterer den bedste smag; men håndværk kan vurderes, og påstanden om dårlig og sjusket håndværk holder ikke. Højkirkemurene er så vidt, man kan afgøre det, opført i fuld mur. Under sideskibstagen, hvor muren står blank og aldrig har skullet ses, kan man iagttage den meget omhyggelige opmuring og den afsluttende finish med ryggede fuger. Ligeledes kan man fra loftet over hovedskibet betragte den flotte opmuring af de store stjernehvælvs kapper, der kun er 1/2 stens tykke (se fig. 12).

Muligvis er de kritiske ord om det dårlige håndværk i virkeligheden affødt af en mistolkning af byggefascens omfang og i virkeligheden rettet mod dele hørende til den reparation, der fandt sted i 1590'erne, hvor man bl.a. fjernede korsarmene. I den forbindelse blev der opført et stjernehvælv i korsskæringen og et i koret. Disse hvælv er på flere måder forskellige fra dem i skibet, og her kan man godt tale om sjusket arbejde.

Det manglende skib

Med et byggeforløb som anskuet på ovenstående måde, behøver man ikke forestille sig en katastrofe som en brand eller lignende for at forklare skibets to byggekampagner. Til gengæld dukker der så et påtrængende spørgsmål op omkring den store tidsmæssige afstand mellem færdiggørelsen af østpartiet og påbegyndelsen af skibet – næsten 200 år. Har kirken stået uden skib i denne lange periode?

Det ville være en lang periode med en offentlig domkirke uden et skib til menigheden. Her kunne man, som det kendes mange andre steder, have haft en sammenbygning mellem et ældre, mindre skib og det store østparti – måske ikke nogen smuk løsning, men brugbar. Et andet væsentligt forhold er den store mængde granitkvadre, der som genbrug indgår i langhusets sideskibe. Det store antal, som har været til rådighed, forudsætter, at en kvaderstensbygning i nærheden er nedrevet kort tid i forvejen. Her ville et ældre kvaderstensbygget skib være en oplagt mulighed for genbrug. Meget taler således for, at den store teglstenskirke fra 1100-tallets senere del har haft en forgænger af granitkvadre, som måske ikke har været mange årtier gammel, men nok for beskeden til de krav som en ny tid stillede. Byggeforløbet kunne til gengæld tyde på, at ambitionerne var ganske høje og krævende at få realiseret.

Opsummering

Nydateringen er baseret på bygningsarkæologiske iagttagelser i domkirken og kombinationer med daterbar viden fra stilafhængige landsbykirker i nærheden. Som ved så mange andre storkirker i landet findes der ikke længere gammelt tømmer i kirkebygningen, der kan bruges til dendrodatering; men hel-

digvis har der været en mulighed i landsbykirken i Bindslev. Måske kunne metoden også være brugbar andet steds.

De nye dateringer af henholdsvis østpartiet og skibet er noget forskellige fra de tidligere dateringer, og viser vel blot, hvad vi i forvejen havde en stærk mistanke om, at der for mange af vore væsentlige monumenter kan være behov for at revurdere ældre stillistiske dateringer. Med de nye dateringer får Børglum domkirke en langt mere sammenhængende placering i den danske arkitekturhistorie i middelalderen – både som modtagende og som givende monument.

Meget centralt i nydateringen står naturligvis dendrodateringen af tagværket over koret i Bindslev Kirke og påvisningen af lisénarkitekturen i Børglum. Dateringen og sammenhængen med domkirken giver en helt ny opfattelse af teglstensgruppen i Vendsyssel. Gruppen må nu opfattes som værende forholdsvis tidlig og bør næppe karakteriseres som senromansk. Formsproget er helt uafhængig af det samtidige teglstensbyggeri på Sjælland og det lidt senere i hertugdømmet Slesvig og på Lolland-Falster. Med den tidlige datering af disse teglkirker i Vendsyssel røkkes der også ved den traditionelle opfattelse af materiale-skiftet fra granit til tegl. Meget tyder på, at kvaderstensbyggeriet fortsatte samtidigt med teglstenene og måske vedblev, efter at dette kortvarige romanske eksperiment med tegl i Vendsyssel var slut.

Vedrørende omdateringen af det sengotiske byggeri er resultaterne måske ikke så vidtrækkende for landets overordnede arkitekturhistorie. Men for Børglums vedkommende er der rokket alvorligt ved skibets datering, byggeforløbet er blevet mere logisk og der er skabt sammenhæng mellem domkirken og landsdelens senmiddelalderlige byggeri.

Noter

1. Den tidlige omtale fra 1100-tallets begyndelse i Nyberg 1991. Traditionen med overflytningen er bragt så sent som i Den Store Danske Encyklopædi under opslagsordene Børglum og Vestervig.
2. Krongaard Kristensen in print.
3. Forlenet første gang til Albert Skeel, DaKancReg 3/11 1540.
4. KancBrevb 23/12 1590.
5. Pontoppidan 1769, s. 276.
6. Lorenzen 1925, s. 26.
7. Lorenzen 1925, s. 27. Lorenzen bruger her abbed Gervasius' brev (DiplDan, 1, III, 92), som i dag regnes fra 1216. Indsigelser mod Lorenzens fejltolkning af brevet oplysninger fremkom allerede i 1953 (Christensen 1953, s. 86-89).
8. Lorenzen 1925, s. 34.
9. Lorenzen 1925, s. 35.
10. Lorenzen 1925, s. 29.
11. Roussell 1937.
12. Roussell 1937, s. 23-24.
13. Lorenzen 1948, s. 208, 216 & 218.
14. Roussell 1960, s. 324.
15. DiplDan 1, III, 92.
16. Lorenzen 1925, s. 22.
17. Roussell 1937, s. 26.
18. Lorenzen 1948, s. 214.
19. For Ribe: Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 237. For Viborg: Vellev 1981, s. 134-135.
20. Lorenzen 1925, s. 26.
21. Bonde og Daly 1999, s. 354.
22. Ideen til brug af teglsten kunne være undfanget af biskop Tucho eller Tyge (1145-76), der deltog i kirkemødet i Ringsted i 1170 og således har set det nye teglbyggeri her. AnnDan s. 87.
23. Mackeprang 1914.
24. Baseret på upubliceret undersøgelse af Thomas Bertelsen. 1996.
25. Mackeprang 1914.
26. I fx Bindslev, Åsted og Ørum Kirkes kor har der kun været hjørneliséner.
27. Bonde og Daly 1999, s. 357.
28. Lorenzen 1925, s. 34.
29. Lorenzen 1925, s.35.
30. Roussell 1937, s. 30.

Litteratur

- AnnDan: *Annales Danici medii ævi*, ved Ellen Jørgensen, København 1920.
- Bonde, Niels og Aoife Daly: Dendrokronologiske undersøgelser 1998, *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1998 (1999), s. 346-364.
- Christensen, P.: Endnu en Rettelse til Børglum Klosters Historie, *Vendsysselske Aarbøger* 1953, s. 86-89.
- DaKancReg: *Danske Kancelliegistranter 1535-1550*, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup, Kjøbenhavn 1881-82.
- Danmarks Kirker, Ribe Amt 1-5*, København 1979-2003.
- DiplDan: *Diplomatarium Danicum* (svarer til *Danmarks Riges Breve* på dansk), udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938.
- KancBrevb: *Kancelliets Brevbøger* vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-, i Uddrag udgivne af Rigsarkivet, København 1885.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen*, in print
- Lorenzen, Vilh.: *De danske Præmonstratenserkløsters Bygningshistorie*, København 1925.
- Lorenzen, Vilh.: *De gamle danske Domkirker*, København 1948.
- Mackeprang, M.: En romansk teglstensgruppe i Vendsyssel, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1914, s. 139-153.
- Nyberg, Tore: Adam av Bremen och Florenslisten, *Scandia* 57, 1991, s. 153-189.
- Pontoppidan, Erich: *Den Danske Atlas Eller Konge=Riget Dannemark*, Tomus V (fortsat af Hans de Hofman), Kjøbenhavn 1769.
- Roussell, Aage: *Børglum Kloster* (Nationalmuseets blå Bøger) København 1937 (1. udg.).
- Roussell, Aage: Børglum. Kirken. Børglum Kloster, *J. P. Trap: Danmark*, 5. udg. Hjørring Amt (red. Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft), København 1960, s. 324-328.
- Vellev, Jens: Bygningsproblemer i Viborg Domkirke, *Bidrag 1 til Viborgegnens topografi og historie* (Fra Viborg Amt 1969) 1970, s. 93-125.